Напосіла невиразна печаль на кімнату, липуча й тяглиста, як бабине літо. А через ту тяглистість уколе й пониже неспокій, тоді – душно й місця немає. На кімнату так: дубова шахва з виточеними ґронами та листям – вона напосідає незграбна й запорошена. Від її рогів очкастий павук снує тенета. Ліжко під грубу залізне. За ліжком колиска. Стіл дерев’яний під вікном. Вікно. Воно чотирикутником, прорубаним у простір, завжди народжує неясний день та стирає хворобливі присмерки вечорами.

Оленка протирала його, мила, вставляла подвійну раму. Вона лаялась, що накидав під вікно багато недокурків.

– Хто прибиратиме?

А Діодор мовчав. Він повз її плече дивився в далечінь. І погляд його слався над зомліле гарбузиння, над оголені верби, що край рудки – туди, де млин, як поранений птах, зняв скалічене догори крило. І такий він на осіннє тло, ніби сепія, і ще – ніби деталь японського панно.

Коли Оленка закінчила з вікном, іще дивився. Крізь подвійну раму цей тужний, задумливий краєвид ще більше на панно скидався. І тоді відчулося – що ціле життя шиється на тло, що кожна думка, кожен рух є втілення реальної творчості, що заносить слід свій на світове шитво.

– Дорю, що ти думаєш?

Він здригнувся з несподіванки. Оленка сиділа на ліжку й дивилася на нього очима тужними й стривоженими. Сів поруч. Дивився на неї, розглядав, ніби бачив уперше, ніби два роки спільного життя в цім шкільнім домі одірвалися, як непомітна деталь. Синяві кола під очима, заламана зморшка між брів, босі ноги. Він нахилився, взяв несміливо за плечі й поцілував просто в уста. Оленка відхилилась.

– Про що ти думаєш?

Сутінки повзли в хату, мов злидні в натовп, мов обдерті жебраки, і потайки ховались за роги й улоги, шкірячи в посміх звідти свої синяві обличчя… Вони обертали кожну річ на тінь велетня, що розпливалася в рух, а рух застигав, як краплі, що зі стріхи спадають на морозі.

Сиділи мовчки. Діодор їй голову поклав на коліна, а вона свої теплі долоні йому на щоку. Від неї тепло було й тривогу ніби вколисувало.

Так сиділи вони тієї осені, рівно два роки тому, коли в хаті не було колиски. Тоді десь розказував зі шпари своє цвіркун, а з болотяної рудки тяглися пахощі тлінного життя. Тоді світляна дорога, осяяна осіннім сонцем, стелила їм шлях на схід. Оця верба, покалічена осіннім споглядянням, була реальна мрія. Вони пізнали одне одного й думали, що до краю. Вони пізнали глибінь споглядання й вірили в свою примітивну силу.

– Дорю, коли нам гроші платитимуть?

Вона промовила це тихо, майже пошепки, але ці слова зірвали його з такої стрімчастої височини, що він здригнувся. Одкинув рішучим рухом чуба й пройшовся по кімнаті. Він не відповів, бо заплакав тоненько й тяглисто Васильок.

Оленка міняла пелюшки, а далі, поклавши пискляве й тепле на ліжко, засвічувала каганця, що аж ніяк горіти не хотів. Гнучка береза кістлявими бусами – цілим разком – ударила в шибу, вітер засвистів у димарі.

– Васильку! – підійшов до ліжка. Довго дивився в блакитні оченята опецькуватої дитини. І так глибоко було на душі – що це твій відбиток.

Посміхнувся й вийшов.

Тихо було на селі. Тільки вітер зривався і в нестямі ганяв покручену вовну роздертих хмар.

Учора вернув із округи. Друга комісія констатувала сухоти – посилають на курорт. Для кого це потрібне? Але в душі прослалися широкі краєвиди, де море під гори стеле зелену мудрість невтишних просторів, де можливість прагнути вперед, де світовий корабель проти вітру напинає свої пружні вітрила… Коли Оленці сказав – вона зраділа:

– Ти видужаєш. Ти будеш, ти повинен бути дужий! Для мене, для Василька…

Мовчав і бачив широкі синяві круговиди.

Це пригадалось не окремими місцями, але закінченим полотном. Пригадалося, як хлібним ножем розрізав свій останній етюд – млин, ніби з японського панно. І тоді, поставивши поруч себе чемодана, замилувався з пейзажу.

Перед ним з твердо-сірого каменю здіймався стрімчастий мур, що лягав широкою тінню на безмірно синє тло моря, а сонце сіло за мур той, роздаючи навколо золоту корону свого гарячого проміння.

Ліворуч купчились гори; знизу – довічна зелень лягала їм у зморшки темними плямами, а геть вище, геть далі вони свої мудрі думи тулили в біле хутро зимового снігу. Сірий мур колись слугував на палац якогось герцога з російським походженням, але німецьким прізвищем. Тепер – це була санаторія. Саме як Діодор стояв перед муром, розглядаючи чудову обробку його вічно живої прикраси, з-за брами, з-за білої вивіски з червоними літерами раз по раз залунали удари по рейці, що нагадували звуки дикого ґонґу в гарячих степах дужих кочівників. То кликали хворих на вечерю. Глянув ще на сірооке море, що по його безмежних просторах виринали марева роздертих полотен і вщухали сполохані фарби музичними акордами, глянув тривожно, мов спійманий

птах. Далі, хапаючись, як злодій, витяг із шкіряного гамана вчетверо складеного папірця і пальцями, що тремтіли, розідрав: раз, раз і ще двічі. Вітрець запашний та лагідний підхопив, мов прозорі метелики, білі клаптики й, граючи ними в промінням вечірнього сонця, погнав офіру південному морю.

Легко зробилося так, як тоді, коли розрізав вітряка. Ніби зачарованим ножем одрізав тінь свою в місячну ніч. Вона більше не тягтиметься за його стомленим тілом, відтягаючи душу до вчорашніх днів.

Ішов дорогою. Ліворуч – кам’яниста скеля звисала дикими заломами, праворуч – вечірнє море розіслало спокій вод. І в них була таємниця віків. Дорога, брукована й цупка, вилася спіралями, мов біла стрічка за вітром. Час від часу пролітали зі свистом закурені автомобілі, ліниво тягли свої гарби незграбні й помучені буйволи, а галасливі абхазці викрикували незрозумілі слова, кутуваті й крикливі, мов нічні птахи.

Коли ніч закутала у вогке простирало гарячу землю, вщухло скрізь. Тільки море десь плескало, промиваючи в піні, поліруючи плескуваті камінці та геть на далеких узгір’ях, мов немовлята, плакали голодні шакали.

Зрештою, тіло стомилося. Кожен м’яз тремтів, немовби під електричним струмом, а коліна все частіше підгиналися. Тоді Діодор зупинився. Розіслав пальто й, поклавши чемодана під голови, ліг горілиць, погляд утопивши в безмірне шатро, що на нього спижові туркені гнучкими руками гаптували килими на намета могутнішому з султанів і ватажків.

Сон був важкий, як звисла скеля, й вимірів не мав, як чорний океан. У ньому виблискували живі фарби й розбивалися скалками акордів. Десь із гірської глибини виглядало чуле чоло, а з-під нього мружились

довгасті очи смуглявої вірменки й зір її був потойсвітній, що кликав у віки…

Ранок прийшов ясною зморою й відразу розпрозорив неясність. Море казало довічні казання, а гори встромили шпилі свої в патлаті хмари. У долині, вкритій серпанком туману, прокидалося гірське селище. Метушилося воно, валувало собаками.

Пішов туди…

Сонце вже десь зійшло, але Гудаути ще не бачили сонця, – воно з-за східної гори кидало в глибінь спокійного неба гострі шпилі ясної корони.

Гудаути – селище кольорове й шумливе. Азіятська глибінь, європейське сміття…

Що ближче Діодор підходив до базарного майдану, гамір суперечок та сміху ставав яскравіший. Перед брудним духаном, де смугляві люди з башликами замість шапок однотонно й похило пересували чорні платівки доміна та шашки нардів, зібралася галаслива юрба. Вона вимахувала руками й гукала, вона безладно коливалася й зростала, як сніжна куля, що її вітер зірвав з верховини…

Діодор змішався з юрбою і хоч нічого не розумів з вигуків тих, шал гніву обійняв його душу. Посередині старенький, але кремезний абхазець кидав на всі боки іскри зі своїх очей запальних, кидав хрипкі слова зі старечого горла, але юрба напосідала на нього і глушила криком його слова. Хтось іззаду одтягав, умовляючи старого, але той одмахувався дужим рухом руки й відступати не збирався.

Тоді стрункий, чорновусий юнак, що стояв перед Діодором, плечем одкинув сусідніх і, кинувшися наперед, кулаком ударив у лице старого:

– Нах уца вара кягуак!

Чорною змійкою кров побігла йому з ніздрів.

Діодор скрикнув. Він почув, що повітря не стає, він не опам’ятавсь, як схопив за плече юнака, перекинув його, кинувши йому в обличчя:

– Ти – поганець.

Юрба розступилася відразу. Хтось схопився за кинджала, але з іншого боку, помітивши чемодана, зауважили:

– Комісар. Портфель.

Юрба швидко розтанула.

– Я казав, що не треба, – пошепки казав старому, що мозолястим кулаком утирав кров, юнак з малярійним обличчям і переляканими очима спостерігав Діодора.

Старий не вгавав:

– Ти зміркуй, товаришу, – взяв за лікоть Діодора, точучи слово за словом поганою російською мовою свої скарги: – Ти зміркуй! Я бідний. Я живу край моря. Єсть буйвіл, єсть трохи кукурудзи. Я хотів відгородитися, бо чужі буйволи мою кукурудзу їдять. Єсть люди багаті, вони кажуть – не смій! Тут дорога, щоб люди ходили – кажуть вони. Ти зміркуй – яка на березі дорога? На березі – море! Але я всіх багатих заріжу! Я всіх заріжу – хай судять.

– Але ж ти маєш дочку, – вставив юнак, – май до неї жалість. Не хочуть, не городися.

– Доволі! – обурився старий. – Що дочку? Мене душать – я заріжу, як овець!

Помовчав трохи, втираючи кров кінцем башлика.

– Але ти – хороша людина. Ходімо до мене, спробуй мого вина. Воно молоде й несолодке, але воно моє…

– Швалишт! Заходьте…

Терпке та іскристе вино подавала смуглява Марія. Босонога дівчина, стан якої легке платтячко обтягло, ледве позначивши пружні маленькі груди. Вона долі спустила довгасті пишні вії, що під ними тремтіли швидкі оченята.

– Маєш гарну дочку! – з захватом сказав Діодор.

– Дочка й не дочка, – зідхнув старий, – пий вино. Воно несолодке, але своє.

Марія зникла, залишивши одкритими двері. Халупка старого – напівпечера, вросла в скелю над берегом, і в одкриті двері видко саме море безкрає – спокійне. Заобрійні солоні вітри лагідно пестили всі закутки злиденної хатини.

– Пий вино. Дочка й не дочка. Я ніколи не мав дітей. Жінки не мав ніколи. Марію взяв до себе – їй було три роки. У санаторії її мати померла. У Сухумі. Я був за сторожа. Умерла, – красива була. Вірменка була. Була акторка – співала. Узяв за хазяйку Марію. Три роки мала. Мене – татко зове. Тепер має п’ятнадцять. Віддасться й буду сам знову. Хто піде жити до мене? Я – бідний… Пий вино. Камбалу їж. Хто спробує камбали, той не кине Апсни.

Іскристе й терпке вино пили, а море крізь двері сонячні шляхи золоті проклало кудись у глибінь – до Царграду заморського.

– Ти гість і ти друг мій.

– Я хочу з тобою працювати.

Старий не здивувався, але глибока зморшка лягла йому межи брів.

– Апсни – нещасна країна…

Пили вино.

Діодор залишився в старого абхазця. Щільний ланцюг похмурих гір провів надійну лінію між ним та колишнім.

І от – вітер має їхніми сорочками, а не по зимовому гаряче сонце пестить їхні спижові, спітнілі, порохом укриті обличчя. Звільняють землю від кам’яних пут. Натрудженими руками – камінь за каменем витягають, оббивають землю, котять теє каміння та мурець із нього складають навколо.

Мовчки працюють. Хіба закрекче з натуги старий, чи кашлем зайдеться молодший. Лагідно море шепоче бурлацької пісні та солоний вітрець пестить їхні тіла.

Стежкою, що в’ється, мов засохла гадючка, між звислих куп каміння, сходить Марія. Вона на плечі несе тонкий кухоль, сповнений холодної гірської води. Вона йде струнко та легко, ніби в просторах пливе, ніби ноги її й не торкають зовсім гаряче каміння.

Усміх лягає працівникам на вуста, усміх ллється по ледве помітних хвилях, усміх цілує верховини.

Спраглими вустами прилипає старий до кухля, зростається з ним у єдину кам’яну фігуру, а очи Діодора сплітаються з її очима, сплітаються на величну радість. Радість праці й спочинку, жагучої спеки й прохолоди…

Раптом старий одривається, передає кухля Діодорові, широким рухом руки обіймає терен своєї праці:

– Друже, тут має бути тютюн!

Діодор стискає мозолясту руку, цілує її й сміється… Дідові? Морю?..

Алеї струнких кипарисів, кошлатих пальм, червонуватих криптомерій та запашних лаврів довгастими струнами прорізають буйну зелень кедрів, ріжноманітних сосен, зразки яких зібрано тут зі всього світу. Кам’янистим узгір’ям плазують м’ясисті кактуси, наїжуючи свої пожовклі колючки, а крислаті агави повитягали, мов велетенські свічки, свої одинокі квіти, щоби, виплекавши плід, негайно померти…

– Вони цвітуть тільки раз на життя, Маріє?

– Раз на життя.

– Але яке це красиве життя – півстоліття збирати солодкі, п’яні соки, щоби світові дати чарівний, поодинокий плід; ціле життя мати нехибну, святу мету!

Вона дивиться на нього повними пестощів, повними моря очима. Іскристими очима сіє він радість – до моря, до сонця й, картавлячи мову, напружуючи пам’ять, каже:

– Бара сара бзей ізбоїт![16]

Вона легко всміхається, маленькі пружні груди хвилюють під тонкою тканиною, спускає долі вії, – вони ледве здригаються, – й шепоче:

– Сара бара бзя ізба![17]

Різнокольор зелені, японської та африканської, чилійської та парагвайської – від дебелих листів хамеропса до тендітних голочок ніжної хвої творять дивний калейдоскоп відтінків та пахощів. Буйним цвітом цвітуть троянди та камлії, а перелітні пташки, до вирію простуючи, лишившися тут зимувати, сповнюють повітря голосами українських садів.

– Маріє! Це наші пташки!

– Я люблю їх.

Довгими алеями йдуть вони до контори сухумського парку – по насіння.

На своїй руці він чує дотик її живого плеча. На щоці своїй почуває вона його гарячий подих.

– Біля нашої хатинки ми посадимо святу аґаву!

– І чекатимем цвіту!

…Кам’янистим шляхом повертали стомлені й щасливі й час від часу озиралися: з-поміж одностайних кольорів зимового пейзажу – тьмяних та невиразних – на південь від міста залягла широкою смугою зелена пляма й буйною хвилею від самого моря збігала на гору, встромивши в її верховину гостроверху баню білого замку.

День згасав по дню. Холодні, морозяні ночі покривали цупким простиралом спекотні, гарячі дні. Від гори – за море перекочувалась розпалена сонячна куля й знову від гори за море…

Після цілоденної праці вечір стояв лагідний і тихий.

Старий по буйвола пішов у гори, а вони гралися кам’янцями й спостерігали білі гребінці на безкраїх водяних просторах.

– Маріє! Я змалюю тебе…

Вона не зрозуміла.

– Я зроблю другу тебе, тобою оживлю бездушний клаптик ганчірки. Ти й море!

Він уперше розкрив свій припорошений закинутий чемодан.

Відтоді щовечора сідали край моря, й Діодор хапливими рухами руки наносив свіжі фарби на полотно, поспішно стирав їх і знову наносив. Вона сиділа спокійно і, вдивляючись у морські простори, світилися їй очи. Вона мовчала, відчуваючи святодійність його руки.

Потім він складав чемодана й мовчки йшов у гори. Там прислухався до казань гірських водоспадів. Спадала холодна ніч, і в її таємних лабетах десь незримі плакали шакали, мов голодні немовлята.

Від часу почував себе кепсько. Дух безсилля ввійшов у тіло й отруїв душу.

День по дню минав, стершися в рівну смугу неминучих подій. Але лишали його сили. Вже не міг так зухвало повертати важезне каміння, й дід не раз поспішав йому на допомогу.

Коли закінчив малювати – дивилась Марія: очи світились їй, дивився старий довго й похмуро, а далі сказав:

– Ти заховай, а то… порох тут. Заховай…

Потім довго дивився на Діодора й додав:

– Але ти згасаєш…

Діодор ліг у свій куток. Розпалене залізо пекло зсередини всі м’язи й боляче било в гарячі скроні. Сили лишали його з кожним днем.

Він думав про свою роботу – віддав їй усе.

Думав про море, про довічну, неосяжну людським духом глибінь, про цвітіння аґави – раз на життя.

До свідомості дійшли пошепки сказані слова старого:

– Бог… Малярія…

…По скелях на очах зростали жовтими свічками велетенські аґави. Кислате та колюче листя своє розпинали навкруги, ламаючи скелі. Скелі падали з грюком і свистом, а вони зростали без упину. Без упину зростали – впинали жовтяві мітли квітів своїх у сталеві хмари.

Він дерся на гору, бо мав дістати бодай зернятко плоду. Гора хиталася, рушило каміння, змітаючи по дорозі все, розбещений вітер на бурю обертався, а гори божевільно гули й стогнали.

Червона заграва насувала. Де оком кинути – аґави – нерушимі й велетенські.

Він дерся й падав. Здіймався й дерся знову.

Нараз гуркотіння невимовне струсило всю гору, й вона похитнулась.

– Страшно! – скричав Діодор і підскочив. Піт обілляв усе тіло, а ним термосила незнана сила.

Холодна рука лягла йому на чоло:

– Заспокойся, друже. Це шторм. Це ніч і шторм, а ти хворий трохи. Дивися на бога!

Двері рвала буря, і чорна, незрима хвиля била в них пружними грудьми страшної навали.

Глянув навколо бездумними очима й упав знову.

І знову гарячі й могутні зростали страшні аґави.

Коли надійшов ранок, море раптом ущухло, вдалині тільки переливаючи тьмяні хвилі, – мов дівочу спідницю напинає пустун-вітрець. З-за гори бризнуло яскраве сонце. Крізь одкриті двері пахло мокрим піском.

– Маріє! – ледве чутно покликав Діодор.

– Я з тобою.

– Покажи мені картину – здалеку покажи.

Вона трохи помовчала, тоді тендітними пальцями провела по його чубові:

– Її більше немає…

Він раптом сів:

– Як немає?

– Не сердься, – сказала й ніжно поцілувала в чоло, – не сердься! Уночі тобі було дуже погано. Татко сказав, що портрет поганий. Він сказав, що моляться тільки на бога. Він сказав, що тебе бог карає й хотів спалити. Жаль стало – я плакала. А потім… Потім пішла з хати й подарувала його гнівному морю.

Діодор тихо ліг, заплющив очи.

– Не діждемось плоду?

– Діждемось! – скрикнула вона й цілувала його руки.

Пригадався вітряк, немов з японського панно – розрізаний хлібним ножем.

Коли ввечері прокинувся, – старий сидів біля нього й тихо казав:

– Апсни нещасна країна. Апсни країна жорстока.

– Розкажи мені про Апсни, – попросив.

– Апсни – країна горя. Вона бере свої жертви. Золото в нас під ногами, але взяти його не сміємо. Доля всміхається з гомінких гір і тікає в морські простори. Апсни. Була Росія – казав: "ти руский". Була Грузія – казав: "ти грузин". Апсни… Апсни! Він має свій виноград, своє вино. Він має перший тютюн! Він має багато. Але Апсни – жорстокий і нещасний… Як зветься твій край?

– Україна зветься.

Вечір сутенів. Сонце сіло в море.

– Ти згасаєш, друже…

Марія хапливо вибігла з хати…

На кімнату дубова шафа з виточеними ґронами й листям напосідає незграбна й запорошена. Від її рогів очкастий павук снує тенета. Вікно чотирикутником, прорубаним у простір, стирає хворобливі присмерки. Вечір.

У вікно постукали. У двері ввійшли й передали чотирикутник з паперу.

З Васильком на руках розірвала й очи вдивлялись у чорні, неминучі й незмінні рядки.

– "Діодор Васільєвіч Романюк в Гагрскую санаторію нє поступал".

– Мамо! Дай, – схопив обома ручками папірець і тяг до рота.

Напосіло невиразне на кімнату, липуче й тяглисте, як бабине літо…

Лівадія, 1926 р.